

ИСТОРИЗАМ И РАЦИОНАЛИЗАМ.**
ПРИСТУПНО ПРЕДАВАЊЕ ИЗ НОВЕ ИСТОРИЈЕ ДР
ДРАГ[ОЉУБА] М. ПАВЛОВИЋА, ВАНРЕДНОГ ПРОФЕСОРА ВЕЛИКЕ
ШКОЛЕ

Приређивачка белешка

Драгољуб М. Павловић (16/28. јун 1866. – 3. април 1920) био је српски историчар, политичар и председник Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1920). Рођен је 1866. године у Књажевцу у породици Милије Павловића, окружног судије и адвоката. Школовао се у родном граду, Зајечару и Нишу, а студије историје уписао је на Великој школи у Београду, где је завршио историјско–филолошки одсек Филозофског факултета 1888. године. Убрзо је постао предавач гимназије у Зајечару, а професорски испит из области историје са књижевношћу положио је 1891. године. Годину дана (1891–1892) провео је у Бечу, где је проучавао наставу у средњим школама. Године 1893, када је изабран за наставника Учитељске школе у Београду, Павловић одлази на докторске студије у Фрајбург на Брајсгауу (Баден), а потом и у Тибинген. Докторску тезу под називом „О борби за националитет угарских Срба у 1848. и 1849. години” одбранио је на немачком Универзитету у Тибингену 1895. године. По повратку у земљу, био је професор у нижој учитељској школи у Књажевцу, Трећој београдској гимназији, а од 1897. године је постао ванредни професор

* petar.pero.curcic@gmail.com; petar.curcic@ies.rs

* Павловић, Драгољуб М. Историзам и рационализам. Дело XVII (1898): 102–128.

опште историје новог века на Филозофском факултету Велике школе у Београду. Био је један од осам оснивача Универзитета у Београду 1905. године и међу првим редовним професорима. Поред оснивања Универзитета, Павловић је 1905. године постао и дописни члан Српске краљевске академије. У својој плодној каријери оставио је низ значајних историјских студија као што су *Уједињење Немачке* (1898), *Пожаревачки мир* (1901), *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718–1739)* (1901), *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (1718–1739)* (1901), *Прилог историји Кочине крајине и Михаљевићевог фрајкора* (1901), *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848–1849* (1904), *Србија за време последњег аустро–турског рата (1788–1791 год.)* (1910), *Покрет у Босни и Албанији противу рефорама Махмуда II. (По архивској грађи)* (1913). Уз Јована Б. Јовановића, Павловић је био међу ретким српским историчарима који су показивали велико интересовање за теорију и методологију историографије. О томе сведоче његови текстови „Леополд Ранке. Историографска скица” (1895), „Личност у историји” (1897), „Историзам и рационализам” (1898) и „Култура и ратови” (1903). Знатно пре Андреја Митровића, Драгољуб М. Павловић био је међу првим изучаваоцима у српској историографији који се интересовао за однос књижевности и историје. О томе сведочи његов рад „Историјски и драмски дон Карлос” (1897).

Павловић је, затим, био један од истакнутих чланова Народне радикалне странке. По завршетку студија, 1888. године у Зајечару је основао лист *Тимочанин*. Такође, покренуо је лист *Дело*, на чијем челу је био у два наврата, од 1897. до 1899, односно од 1902. до 1915. Био је секретар Главног одбора, посланик и потпредседник Клуба независних радикала (1916). Преминуо је изненада, за време обављања функције председника Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, априла 1920. године¹.

¹ Видети: Трговчевић, Љубинка. Драгољуб М. Павловић. У: С. Ћирковић, Р. Михаљчић (ур.). *Енциклопедија српске историографије*. Београд: Knowledge, 1997, 552; Крстић, Василије, Ђ. Драгољуб М. Павловић. У: Д. М. Павловић (аут.). *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849*. Београд: Српска књижевна задруга, 2009, VII–XVII; Антоловић, Михаел. Патриотизам на конзервативним основама – политичка и историографска мисао Јована Б. Јовановића (1875–1930). У: М. Радојевић, Љ. Димић, А. Животић, Д. Гавриловић, М. Антоловић (прир.). *Патриотизам и национализам код Срба у XX веку: Идеје и пракса*. Београд: Филозофски факултет, 2024, 9–59.

У наставку се приређује Павловићево приступно предавање, које је одржао 13. октобра 1897. године.

[103] Господо,

Тражећи тему, с којом ћу први пут изаћи пред вас, био сам у недоумици не са оскудице питања опште природе, колико баш са многобројног избора. Ниједна дисциплина не нуди нам толики број питања, питања кардиналних, да од каквоће одговора на њих зависи њен карактер, као што је то у историји. Ни у једној дисциплини није одговорност слабија ако се у расправљању појединих општих и специјалних питања, као и обради градива, удари сасвим разним правцима, који се потпуно разилазе, као што је то случај у историји. Јер, ако је за друге науке питање о субјективности и објективности схватања појава, које оне изучавају, излишно у историји она има свог смисла. А ово само није једини разлог њеним противницима, да је потискују у сумњиву средину између науке и уметности, спорећи јој научни карактер. Чак и међу неким вредним и заслужним посленицима на пољу историјске науке, још је спорно питање: докле допиру њене међе, која је права њена својина? И поред питања, од којих је довољно да остане и једно неодговорено, па да осумњичи њен научни карактер и вредност за јавни живот, [104] истичу се и друга. Тежња је сваке науке да генерализује факта и да тако дође до *primum movens*-а, којим ће, једним принципом објаснити све појаве из своје области, јака је и у историји. И у њој се тежи да се историјски процес објасни или материјалним погодбама живота утицајем средине, културним тековинама или општим психичким особинама природе човечије.

Ниједно од ових питања, од којих се свако може растворити у друга мања, нисам узео за предмет приступног предавања. Свако је од њих крупно, и тражи се више времена него што га ја сада имам, да бих вас могао уверити о основаности и неоснованости њиховој. Остављајући пак стручнија и ужа питања, која ће у току нашег заједничког рада пред нас излазити, ипак сам увео општију тему, и изабрао сам једну, која ми се учинила згодна да се и у једном предавању и ако не исцрпно, оно бар у главним потезима изнесе. На њој сам се зауставио и с тога што она има веза, иако не непосредних са неким од оних кардиналних питања, која сам побројао. У њој ћемо моћи истаћи главну карактеристику историје, обележити њену индивидуалност, па дакле и међе њене према другим

дисциплинама и у тој главној одлици њеном учити један велики принцип, који јој даје научни карактер а уједно уверити се и о практичном значају наше науке. Ово последње пак иако би се вама, у доба младићског полета, када незаинтересованим очима гледате свагдашњост, чинило као по све излишан захтев, ипак у времену, у коме живимо, није један од последњих, пред којим се свака наука, свако знање треба да легитимира.

Ми можемо не делити уверење, да све треба ценити и свему одредити место по користи, материјалној или моралној, већ да је наука ради науке, уметност ради уметности, али је факат да наше доба тражи од њих да имају везе с друштвеним животом и потребама његовим, а не у каквој магловитој висини, апстрахованој од своје средине. И баш је наша дисциплина, којој се неоправдано замера, да она не може издржати критику овог оштрог захтева, да она подмирује само нашу радозналост а никако не пружа оне практичне користи, каква се с правом тражи и од ње, као и сваке друге науке.

[105] Ви се господо сећате, да сте још у првом пензуму латинске граматике научили *historia est magistra vitae*! Ви знате и колико је стара, та изрека. Па ипак кад бацимо један поглед само на прошлост европског друштва, канда је обратио истиним, канда је историја била најмање учитељка живота. Колико се грешило баш против најобичнијих историјских истина. И опет су се зато и једни и други, и они који су грешили, и они против којих се грешило, позивали на историју, као на учитељку живота и неумитног судију. Тако се чини да је Хегел имао пуно права, кад је негде рекао, да историја казује да људи нису ништа из ње научили. Али иако је у овоме било и много истине, ипак није све истина. Ако се није научило, није стога што се није могло и неће моћи, већ што се није хтело. А кад се није хтело и умело, не значи да се никад неће ни штети ни умети. Баш наш век у коме живимо, очит је доказ да није оно све истина што јој се пребацује, јер је једна од главних карактеристика његових, којим се од осталих епоха историјских одликује, историјски дух, који преовлађује у општем мишљењу и погледима на друштвени живот и свет. Историзам преовлађује данас, као што рекох, у погледима на друштвени свет и живот. И ја сам за тему свог приступног предавања изабрао ову појаву да вас, дакле, у најкраћим потезима упознам с развићем и одликама историзма сматрајући да поред оне опште своје вредности заслужује нашу пажњу и стога, што је, као што рекох, и карактеристика, а уједно и тековина новог доба у историји, које ће бити предмет наших заједничких студија.

Ми бисмо се непотпуно упознали с нашом темом. ако би смо изнели само анализу и карактеристику историзма, без макар и кратког прегледа његове генезе. Исто је тако и непотпуна слика његова без слике антипода његова – рационализма. Потребно је дакле да бацимо на краatak поглед на развитаk његов, не залазећи дубоко у прошлост, а и немајући ни потребе за то јер је историзам, као што рекох, обележје и тековина новог доба.

Као маркантна одлика новог доба од средњег века, то је: необично јака индивидуалистичка тенденција, како у области духовног тако и у области материјалног живота. Средњи век [106] је доба свемоћи ауторитета. У области духовног живота свемоћни ауторитет био је црквени. Сав духовни живот носио је то обележје, све је гледало погледом религиозним, црквеним. Све је имало толико вредности и толико слободе, колико је служило и доприносило јачању и одржању тог духа. У материјалној сфери живота иста свемоћ ауторитета, а немоћ личности. Свака лична тежња морала је подлећи свемоћи корпоративног – социјалног – духа. Личност се потпуно губила.

Начин производње и подела имућства нису јој такође давали маха. Сасвим је друга слика историјског живота новог доба – противност свему овоме, негирање ауторитета и у једној и у другој области. Ми ћемо имати прилике да се у току даљих предавања, упознамо с овим преломом у материјалном и јавном животу. Сада се заустављамо само на прекрету у духовном животу, не да га исцрпно представимо, већ само наговестимо уколико је то потребно.

Опозиција која се дигла у области духовног живота, била је најпре усмерена против онога што се највише осећало, чим је слобода мисли као оловним теретом притиснута била готово угушена против – црквеног ауторитета. Реформација у Германији успела је да једном за свагда подсече крила свемоћи црквеног ауторитета. Уништена је чаробна моћ предања, срушена апсолутна владавина ауторитета. Једини извор за познавање Христове науке сада је Св. Писмо. Преводом пак Св. Писма на живе језике, постало је оно приступачно свима писменим људима. Сада су побожни следбеници Христове науке могли непосредно из извора познавати суштину њену. Између Бога и човека, сада је више непотребна била она установа, која је као награду за посредовање своје узурпирала слободу људске мисли и своје интересе подигла до свемоћи ауторитета, да је постала несносном. Иако је реформација – после огромних жртава – победила не у целој већ махом само у северној Европи, ипак је слобода

индивидуалне мисли постала заједничко добро целог образованог света, обележје новог времена.

Слобода индивидуалне мисли, извојевавши себи победу у једном делу духовног живота у религиозном, морала је што [107] је сасвим природно, овладати и осталом облашћу. Ауторитет губи свуда земљиште – и у филозофији и науци. Против свега што носи отисак ауторитета и предања устаје немилосрдна критика здравог разума. Све што не може да се пред њим легитимира нема право опстанка. Предања су махом бесмислена, а ауторитет је насиље над здравим разумом. И једни и други унижавају достојанство човечје, а здрав разум му отвара очи и пење на ону висину коју му је природа одредила, а с ње га свргли незнање и преvara. Тако је победа слободе мисли значила и победу здравог разума.

Тај нови правац духовног живота никада није био моћнији него у XVIII в[еку]. Правац мишљења у том столећу био је махом рационалистички. Без обзира на искуство и с потпуним неповерењем према тачности оних података које нам наша чула саопштавају већ чисто логичким путем, на основу здравог разума, а priori конструисати систем природе и света и бити несумњиво уверен да је то једино истинито сазнање, то је – рационализам –. Кад је пао ауторитет природан му је наследник био здрав разум, орган индивидуалистичке мисли, јер га ништа друго није могло заменити при оној одвратности према свему што је антикварско, што носи још одлике прошлости. А такав правац мишљења био је потпуно овладао духом у XVIII в[еку] – нарочито у Француској. И ми говорећи о овом рационалистичком духу – потребно нам је то поменути, мислимо на јак полет његов у Француској одакле се раширио и овладао свим културним земљама, истина не свуда подједнако.

Осамнаести век Французи називају веком филозофије. Његови савременици поносе се што живе у веку здравог разума, а у историји је познат не само као век просвећеног деспотизма него и као просвећени век. Философија здравог разума је господарила готово целом облашћу духовног живота, а имена њених представника била су позната далеко иза границе њихове отаџбине, па чак и данас се више цене но што се очекивати може. Вама су позната имена Волтера. Русоа, Даламбера, Хелвецијуса, енциклопедиста и материјалиста (ја и њих бројим у рационалисте, јер им је само базис [108] материјалистички, а све је остало рационалистичко). Та су имена и данас популарна и XVIII век више но икоје доба из европске прошлости одушевљава нарочито млађе људе не што нам је најближи, већ са оних смелих консеквенци

рационалистичког мишљења и његових практичних резултата у великом социјалном преврату – у Француској револуцији. Но по дубини и оригиналности идеја по апсолутној и трајној вредности њиховој, XVIII в[еку] мало заслужује такве пажње и одушевљења. Филозофски материјализам XVIII в[ека] преживео је и он има врло мало заједничког с данашњим. Доктрине XVIII века о друштву и његовим установама о суштини и задатку државе о вери, моралу, праву, човеку итд. давно су одбачене као нетачне. Но иако му се ово све оригиналност и трајна вредност његових духовних творевина, може порећи. Ипак једно остаје ван спора – његов историјски значај. Скоро ниуједном периоду светске историје утицај ауторитета није био јачи но у XVIII веку. Због овог историјског значаја њиховог и с тога што је из реакције целом таквом учењу никао историзам, ми се заустављамо за часак на доктринама XVIII в[ека] у њима се најбоље огледа дух рационализма дакле противности историјском правцу мишљења.

Критика здравог разума, као што смо рекли, устала је не само против ауторитета но и против творевина прошлости. И та критика више је била негативна, више је рушила него што је стварала. Нарочито је неправична била према прошлости историјској и тековинама њеним. Рационализам кида с прошлошћу. За њега није она низ развића, поступног, од несавршенијег ка савршенијем, већ доба кад су се најмање стварале предрасуде, које су – по њему – оковале слободу мисли. Целокупни досадашњи живот допринео је само да се угуши права природа људска и створи извештачена ропска. Разуме се да онда и све творевине такве прошлости махом носе исто обележје да су оне оруђа за то. Таква вера одржава незнање прави од човека оруђе које служи својевољно моћнима. Волтер устаје не само против католицизма већ и против хришћанства. Своје сатиричке стреле он је управљао против хришћанства докле год је живео. Енциклопедисти [109] иду и даље, они су атеисти. Енглески деизам у Француској постаје атеизам. Монархија је по Дидроу вечити рат поданика с монархом. Својина је по Русоу створила не само неједнакост, већ је и највећи узрок злу. Науке и уметности биле су злоупотребљаване и пре су одмogle а не помогле јачању моралне свести човекове. Наука и уметност криве су што се таленат више цени но врлина. И кад је све толико и служило злу треба га искоренити заменити га бољим. После негације целе прошлости требало је изнети нешто позитивно, што би као боље оправдало рушење онога што се затекло. И колико је год рационализам поред све критике здравог разума некритичан и неправичан у рушењу у толико још више у његовој

позитивној страни у стварању. У доктринама XVIII века о друштву, држави и вери, моралу итд. најбоље се посведочава немоћ и једностраност рационализма.

Као што су и математичке истине вечите, увек и свуда без разлике времена и места, тако су и закључци здравог разума. И доктрине рационализма носе тај апсолутни карактер. Држава, вера, морал итд. по историји здравог разума носе обележије – универзалног карактера, независно од простора и времена. Све је то апсолутно – друкчије не може бити те отуда и претензија на вечитост. Држава није једна жива установа која се развија и мења према потребама времена и друштва, те нису ни сви облици њени. Служећи њима, били потпуно оправдани. Нити је држава постала историјским развићем из најпримитивнијег облика удружења. По теорији *contrat social* чланови друштва својевољно су упутили један део своје слободе своје воље суверену тј. народу. Своју природну слободу жртвује човек за општу вољу суверену вољу целине да би му се зајамчила својина и лична сигурност. То је позната уговорна теорија. Она нама, који живимо у XIX веку, као покушај да објасни постанак државе изгледа мало озбиљна. Ми смо готови да уврстимо у категорију сањарија и теорију о вечитом миру и државу разума — *Vernunftstaat* XVIII века, која би била независна од времена и простора у којој би царствовала вечита и неумитна правда, јер не би било клица за борбу. И вера здравог разума, деизам, има [110] исте универзалне одлике. Деизам одбацује позитивне вере, које су у запамћена историјска времена постале. Има једна вечита вера, то је деизем. Сазнање Бога усађено је у души сваког човека, а у срцу сваког човека стоји записано: веруј у творца и чини своју дужност. То је општа вера која није постала дакле у времену, већ је с човеком ту на свету, код свих људи без разлика раса и народности. Позитивне вере само су сметале чистоти ове природне и мутиле је. А кад је ова вера у природи човечијој и тако проста, онда отпадају и све спољашње дужности сви прописи, па и све творевине црквене. – Исто је тако и природа човекова једнака, општа. Сенсуализам је ту – иако и иначе противник рационализму – помагао његово учење. Људи су од природе добри а природа је човечија иста у свих раса. Како је по сенсуализму, осећај главни елемент душевног живота из кога се виши облици развијају и како осећај постаје од спољашњих утисака, урођених идеја нема, то се човек може васпитавати, како се хоће. И сенсуализам и рационализам с разних полазних тачака долазе до истих последица да се може све кад се хоће, да мњења и уверења могу све. Треба само умети уверити па је онда могуће дотерати једно друштво према ма каквој идеји.

И морал носи исте одлике теорије здравог разума – ма које било његово врело – егоизам или симпатија, и он је вечити и за све људе и сва времена важе његова правила.

Овакве рационалистичке доктрине XVIII в[ека] опиле су биле интелегентни део француског друштва. Не само што је њима био занет трећи сталеж, већ и племство, и више свештенство. Аристократски салони били су места на којима су се у лакој и духовитој конверзацији расправљала битна питања друштвена па и морална, где су израђиване и детаљисане оне идеје, које је после маса у револуцији прихватила, срушила *ancien régime* и покушала да их створи. Француски дар конверзације, љубав ка *esprit*-у помогле су духу XVIII века да продре и у племство и у свештенство. И једни и други, такмичили су се да не изостану иза филозофског духа свог времена. Још крајем XVII века херцигиња Орлеанска, мати злогласног регента Филипа, пише да се једва може наћи млад човек који не би био [111] атеиста, а 1722. да у Паризу – не изузимајући ни свештенике – једна има 100 људи. који су доиста побожни и верују у спаситеља. Грофица Егмон шаље шведском краљу споменицу у којој пледира за права парламента а против апсолутне власти. *Madame de Boufflers* мисли да је „апсолутна власт смртоносна болест, која неосетно руши морал и води државе распаду”. Две стотине племића из Дофинеа у друштву са клиром и трећим сталежом потписали су адресу на краља у којој се вели: да ни време ни место не правдају више опстанак апсолутизму и да права човекова потичу из природе. Племство из Мелана и Нанта прокламује да су и политичка начела као и морална вечити, јер је и једнима и другима основа разум. Племство из Ренса тражи да се поруши Бастиља. Тирго саветује Лују XVI да допусти само 10 година владу разума, просвете, место владе деспотизма – па неће моћи да позна своје поданике у свему у просвећености, у лојалности и преданости отаџбини и краљу и то не од страха већ од чистог уверења здравог разума! Из класичног дела Иполита Тена *Les origines de la France contemporaine* из кога су ови примери позајмљени ви ћете се моћи потпуно уверити о свестраном утицају доктрина XVIII в[ека]. Оне су, као што видите захватиле и оне редове који је требало да се боре на живот и смрт против ширења њиховог. Моћ је њихова толика да се мучно који од савременика њихових може одбранити од утицаја њиховог. Иако Француска револуција није дело тих доктрина, ипак су и оне биле један необично значајан моменат, како у почетку, тако и доцније у току револуције. Права човекова – која је прокламовала уставотворна скупштина, то су –

доктрине о двојакој врсти права – природног и позитивног, да се људи рађају слободни и једнаки. Робеспјеров култ разума и одлука конвентова о највишем бићу (*Etre supreme*) – то је Русовљев деизам. Покушаји уставни и радови на законодавству за доба револуције то су огледи с готовим идејама XVIII века. Вође револуционарне то су последници и обожаваоци Русоа, Волтера, енциклопедиста. Парламентарне беседе су само одјек познатих доктрина XVIII века.

Но револуција је имала само негативне успехе. Успела [112] је да сруши основе *ancien regim*-а, али не и да подигне нову зграду. Теорије здравог разума које идеализирају човечју природу, нису ни у најдаљим временима остварљиве, а камоли онда. Француска револуција најбоље је доказала немоћ рационализма – да се прекине с прошлошћу и да се исто – ријски живот не сматра као процес као развиће. И у историји као и у природи нема скокова. Ток догађаја кориговао је заблуде рационалистичке. Место државе разума настала је анархија. Елементи на које се револуција у почетку наслањала, повукли се и негодовали даљем рушењу бојећи се да не изгубе оно што су стекли овим превратом, а многи се и разочарали. Тако Наполеон није као *deus ex machina* пао међу изненађење револуционаре и отео им утицај на ток догађаја, већ је био историјска потреба. Да ће он пак моћи оживети стари систем пре револуције, није било бојазни, јер су му стубови били срушени, а и сам Наполеон био је *parvenu*, чедо револуције. Штавише он је био тај – који је пронео идеје револуције по Европи. Али геније као што је Наполеон, који неће да зна за границе могућности људске, одслуживши једној историјској потреби ударио је путем који је морао изазвати општу опозицију споља и у земљи. Прогласивши се императором он је циљао на светску монархију – а тај је оглед као што историја сведочи увек испадао на штету експериментатора. Тако су једном морали доћи и црни дани за непобедиву војску Наполеонову, најпре у Шпанији, па у Русији, па Лајпциг па онда Ватерло. Диктатор светски био је прогнан на острво св. Јелену. да као сужањ својих највећих непријатеља размишља о ништавилу људском, а дотле је бечки конгрес санкционисао нови ред.

Ми смо сада на прагу XIX века, века који се духом и тежњама својим битно разликује од XVIII. Разуме се да су те одлике нашега времена постале иза реакције против духа и тежњи XVIII в[ека]. Та се реакција почела најпре у политичкој области живота, па онда захватила и духовну.

Почеци Наполеонових несрећа су у Шпанији. Отпор који је ту нашао, био је отпор читавог народа. Подстакнут својим свештенством,

распаљен фанатизмом верским, шпански [113] народ листом је скочио против француске најезде. Значајно је дакле да је Наполеон претрпео прве неуспехе не од редовне војске већ од масе народа. Сличан један покрет *en masse* био је и Пруски рат 1814. и 1815. године. Није само званична Пруска без учешћа народа устала 1814. да у савезу с Енглеском, Русијом и Аустријом скрха свог џиновског противника. Сломљена после пораза код Јене, смањена до немоћи једне привидне егзистенције у толикој несрећи није званичној Пруској остало друго до да апелује на моралну снагу свог народа. И народ се одазвао и преко очекивања приносећи радо и моралне и материјалне жртве. Милиција се такмичила у ревности и схватању своје дужности с редовном војском. Људи који по својој професији никад нису узимали оружје у руке сада су ишли у редове ратника за одбрану отаџбине. Покрет је био захватио толико широке масе народне, да су му Метерних и руска дипломатија негодовали и зазирали од „пруских јакобинаца” бојећи се да се демократска зараза не пренесе и на народе њихове монархије. Народ је постао сада признат чинилац и то моћан чинилац.

Из овог отпора масе, отпора народа да сачувају своје биће и не утопе се у француском космополитизму једне универзалне монархије родила се свест о своме Ја. Народи се почињу осећати као једна личност као једно Ја. Докле нема ове свести о своме Ја дотле је мучно говорити о идеји народности. Она се дакле родила у овом заједничком отпору. А у Италији где отпора није било Наполеоново доба ипак је помогло пробудењу националне свести, јер се под њиме она први пут уједињује, први пут чује заједничко име од Алпа до Сицилије! Докле у XVIII веку преовлађује космополитски, дотле дакле у XIX национални дух. И народносна је идеја у XIX веку једна од оних идеја водиља које владају једним временом.

С идејом националности оживео је и историјски дух. Нема ни заједничког Ја ни личног, ако је свест фрагментарна. И народ као и личност мора да има свест о својој прошлости. Идеја народности, без те свести о прошлости немогућа је. [114] Свесност о своме индивидуалитету тек је онда јака ако народ има своју историју, своја предања. Појам народности је појам културни и историјски. Народи нису расе да се по антрополошким одликама разликују њихови индивидуалитети, већ су постали развићем историјским процесом – живећи другачијим политичким животом, другом културом. Историја је забележила процесе стварања културних европских народа – те је свакоме ко је и у најмањем обиму проучио средњи век познато како су се развиле народности:

француска, енглеска, италијанска итд. Појам националности је историјски, отуда је и идеја националности надахнута историјским дахом. Развитак националне самосвести био је већ један извор за ново обележје духа времена за обележје – историјско. Даљем развићу његовом помогли су и други моменти. Пошто је систем Наполеонов срушен учешћем већине европских великих народа, природно је било да је морала настати реакција против духа XVIII в[ека] и творевина његових. Реакција је сада подједнако тежила и у политици и у духовном животу да сруши оно што је револуционарни дух подигао и да подигне што је срушио. У огорчењу своме према револуцији реакција је хтела да збрише сваку успомену на овај преврат и да рестаурира све што је он срушио. Потпуно рационалистичко схватање и код реакције! Као да се могло оживети све, као да револуција није срушила и оно што је требало порушити, што је логиком историје било осуђено на смрт. Сав грех што је планула револуција бацао се на савест занесених агитатора и демагога. Као да револуција не заборављајући бедно социјално стање и несрећне прилике није дошла логиком догађаја за које је ancien régime крив, а не агитатори и демагози! Реакција није од историје научила најглавније — историјску нужност. И општа тежња да се рестаурише све. често је својом апсурдношћу прелазила границе збиље и постајала комична: забранити на пр. пелцовање крављих богиња и осветљење улица ноћу јер су то Французи увели (у Риму) уништити ботаничку башту опет с тога, што су је они подигли (у Турину) итд. И све се то вршило под окрпљем Свете алијансе која је требало да очува лојалне поданике [115] од агитација да њима влада по фамилијарном праву као што родитељи над својом децом бде!

Но реакција није могла успети трајно. Народи који су устали против Наполеонове владавине нису и против идеја слободе. Било би непотпуно објашњење постанка идеје националисти ако га овде не допунимо: да није само отпор народа, борба за свој народни опстанак и њен извор. Свест о колективном Ја не би се тако брзо пробудила, да није било идеје слободе, и да није она заталасала широку масу. Она је преживела и револуцију и Наполеона, – и овладала духовима. Време је ускоро показало немоћ рестаурације јер се при првим потресима који су опет из Француске дошли њен систем расплинуо. Али докле се реакција још носила надом да ће моћи рестаурисати стари систем и бар задржати процес који јој је рушио основе, дотле је она имала и ослонца у литератури – у друштвеној области живота. Реакција је као и револуција имала своје теорије – које ћемо овде да навестимо само да би нам

јаснији били извори новог духа – историјскога. Разуме се да су доктрине реакције антиподне онима XVIII века. По доктринама XVIII в[ека] има једна општа природна вера усађена у души човековој, по овима из рестаурације – само је хришћанство права истинска вера. Моралу је базис хришћанство. Како су тамо индивидуална слобода мисли и личност били све и свја то су оне по теорији реакционарној – гола илузија. „Човек” је апстракција! Ја сам сретао Французе, Немце, Италијане, али не „човека!” вели de Maistre. Природно право прошло је такође веома рђаво, јер је и оно болесна сањарија, као што је и примитивно блажено стање једнакости и анђеоске доброте и уговорна теорија о постанку државе. Има само позитивних права, творевина историјског живота. Човек је пре демонске но анђеоске природе и оно блажено примитивно стање је фикција. Држава не постоји на уговору. Земља једна својина је владаочева и то приватна. Он има права на све што је на њој. Између владара и поданика односи су приватне природе. Фамилијарне, а чиновници слуге његове. Дом његов треба да буде једини интерес државни једина брига његова. Такав облик [116] државе има права на вечност. Узевши у заштиту државни ауторитет од ђуди масе, теорија реакције, вели Трајчке, говорећи о Халеру, чија су дела били катехизми новог реакционарског учења, уништила је државу, претворивши је у систем ропства, систем тираније! Реакција се није могла сачувати а да не упадне у овакве апсурдности.

Но као што у политичком животу реакција није могла да угуши тежњу за слободом и као што су се њени циљеви разишли с циљевима масе с којима како се чинило да су заједнички с почетка били, тако ни у области људске мисли није могла свестрано и трајно победити. Овде је опозиција била и јача и успешнија и реакција пре сломљена. Али као што је из отпора против Наполеонових освајачких циљева и из тежње за слободом поникла национална идеја, тако су у области мишљења људске мисли реакција и њене теорије заједно са целим антиреволуционарним покретом помогли постанку историјског схватања друштва и природе. Не позитивна страна реакционарских теорија, творевине њене, већ негативна – критика националистичких доктрина, помогла је и победи историјског мишљења. Кад су већ рационалистичке доктрине о држави, друштву, моралу, религији итд. створене, природно је било да ће нове мисли, које ће их заменити бити надахнуте другим духом, историјским, супротном ономе из XVIII в[ека] и револуције. Цео антиреволуционарни покрет истакао је значај прошлости, указујући па њу и црпећи из ње своје узор, а револуционарне доктрине као апсурдне оборио.

И једно и друго прихватио је нови умни покрет, независан и од револуције и од реакције и њихових учења, одбацујући крајности и бесмислености. Тако је себи прокрчио пута, потпомогнуто здравим антиреволуционарним потресом, ново уверење – да су историјски живот и његове творевине процес, развиће. Право, морал, религија, друштвене установе, нису независне од историјског живота, већ су органска целина која се правилно развија.

Нови историјски дух, који је захватио све друштвене науке однегован је у Немачкој. Тамо је антиреволуционарна опозиција била и најмоћнија и најодушевљенија. [117]

Правна наука прва га је усвојила. Савињи је својим делом *Über den Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung* поставио темељ, историјској правној школи. По њој су право и држава појаве историјског света. Њих треба издвојити из филозофске спекулације и ставити правној науци као задаћу да проучи право у његовим клицама, постанку и развићу од најранијих дана па даље – дакле историјски га објаснити и разумети. На развитак права не утичу субјективне идеје већ дух народа, који се огледа у историји. Право нема своју независну егзистенцију, већ постаје и развија се као и говор с народима, њиховом вером, обичајима и целокупном духовном природом: оно је везано с привредним животом, с обичајима, једном речи с целом културом. Стварање права не бива, као што су два последња века мислила, једино или махом путем законодавства, већ суделовањем народа, које се показује у обичајном праву, а при зрелијем образовању у свесном раду правне науке. То је суштина историјске правне школе.

И наука о језику одмах је затим усвојила историјско гледиште. И она гледа на свој објект, језик као да је *ein ewig Werdendes* да је и он у процесу, да и он подлеже великом закону еволуције. Историзам је и овде кључ за разумевање. А речи Boeckh²–ове: „*Es gibt keine Philologie die nicht is*” постале су „*вјерују*” за филологе. У том правцу радили су чувена браћа Грим, Лахман и др.

Доцније него у овим областима овладао је историзам у народној економији. И овде је постала као позиција против класичке школе Смитове XVIII в[ека] која је стајала на истом земљишту на коме и доктрине њеног времена – која је дакле тражила да утврди сталне форме

² Мисли се на Аугуста Бека (August Böckh/Boeckh), немачког класичног филолога и професора класичне књижевности у Хајделбергу и Берлину (прим. прир.).

и законе привредног живота без обзира на време и простор и на везу са осталим областима историјског живота. Историјска школа тражи од народне економије да буде „наука о економским законима развића” – јер и привреда има свој живот, развитак од најпримитивнијих обима до најсавршенијих. Како је смитијанизам имао космополитски карактер и знао само за личност, пренебрегавајући социјалну средину, то је реакција морала против тога устати и устала је прво у лицу Adam-a Müller-a, познатог њеног [118] теоретичара. Историјску школу прихватили су и разрадили је пак Лист, Книз и Рошер.

Целу пак ову струју – историзма – много је помогла философија Хегелова, која је скроз и скроз надахнута тим духом. Реални свет по њој је процес само. Како је по њој идеја тј. апсолутно носилац и извор свега живота, а дух и материја само атрибути њени, то је и ово развитак логички процес дијалектички. Све што је дакле стварно то је само моменат из тог логичког развитка. па отуда и логичко и паметно: „Was vernünftig ist, das ist wirklich und was wirklich ist, das ist vernünftig”, чувени став Хегелов који је пре израз фатализма историјског него ли историјске нужности!

Историзам побеђује свуда – историјска школа у праву, истор. школа у филологији, историјска школа у економији. Историзам се проширује из своје уске области преко свих друштвених дисциплина. Ово је све тековина нашега времена, да се с правом као једно обележје његово може узети ова црта историјска. Чак и у области природних наука историзам је примљен. тј. његов велики принцип – еволуција. Не може се порицати да није историјски дах новог времена имао утицаја и на освајање овога принципа у тумачењу развића органског.

Господо, ја сам у грубим потезима наговестио развој и једног и другог правца, – два антиодна гледишта на друштвени живот и његове појаве, два гледишта, који се искључују, и који ће увек у спору бити. Рационализам био је свемоћан у прошлом веку, а једно од обележја духа нашега времена то је историзам. Али је историзам далеко од оне суверене моћи над својим савременицима, какву је имао његов антипод над својима. Јер и данас, и увек биће људи. који ће рационалистички схватати историјски живот и његове творевине. Теорија здравог разума колико је проста и популарна толико и уверљива. Комодитет људски најпре се измири с том теоријом, за коју не треба дресура мозга ни трудно претоваривање фактима. А како његови силогизми претендују да су стриктни да су вечита истина, то је тешко одолети њиховој привлачној снази. Рационализам, неповерљив према датима, које нам

[119] саопштавају чула, као спољне утиске, конструише из здравог разума све а priori. Његове логичне радње могу бити тачне, консеквентне логичне, он може имати вредност своју као општа теорија сазнања. Али пренет – као теорија здравог разума – на историјски свет и његове творевине, он је узан, једностран, непотпун. Он ту нема широк хоризонт не види ни десно ни лево, већ само пред собом у узаној линији логичке консеквентности без обзира на богаство садржине, на разноликост, многостручност и вариабилитет историјског света појава. Историјски свет појава пак није апстракција и не може се а priori склопити! Како су пак логичке форме и логички закони исти и стални код свих раса и без разлике времена и простора, то и рационалистичке консеквенце, доктрине, треба да су сталне, апсолутне и за сваког доказане. А то невођење рачуна о времену и простору и јесте главна слаба страна његова – јер је историјски живот процес, низ промена у времену и простору. Та слабост његова а уједно и главна одлика, чини га антиподом историзма.

Па ипак ћете и у нашем времену, за које се каже да му је дух историјски наћи, као што рекох, људи, који ће рационалистички мислити. Разуме се да рационализам позајмљује модерно оружје – и да и он иде с временом, иако га он игнорише. Ви знате да се наш век одликује огромним развићем технике и полетом природних наука. Није вам такође непознато да је све то имало утицаја и на друштвене науке. Аналогије из природних наука преношене су на друштво и историјски живот. Једна опште позната аналогија таква је – да је друштво организам и то као најсавршенији, као човечији, имајући исте органе, исте функције! Стара прича Менелије Агипе, оживела је у модерну теорију, после толиких векова! Или пак како наивно тумачење историје с гледишта природњачког! Римљани су на пример изгубили царство зато што су били апсолутне незналице природним наукама! Да су они нешто пушчани барут измислили, ко зна не били orbis terrarum још и сада био римски и ми римски грађани!

Рационализам, као што видите, ма какво модерно оружје позајмио, остаје у суштини исти, наиван, некритичан. У животу [120] ћете срести ваздан примера таквих каквих је неколико Спенсер побројао у свом „уводу у социологију”. Зашто држава не учини ово или оно, зашто не смањи порез, не скине царине, не уведе те и те корисне реформе, зашто владе и државници поједини не помогну од каквог зла, већ га не такну а долазе и силазе са власти. Таква наивна питања и такву наивну политику чућете свакодневно. Колико ћете пута чути како се за какве

крупне појаве, који су деценијама савревали криве или хвале појединци, зашто они немају ни мрва кривице или заслуге. Оваква рационалистичка наивност у разумевању историјских појава, личи на безазленост оне француске принцезе, која је читајући како негде умиру људи од глади, чудила се зашто не једу те да не умиру! Треба уверити људе да једу иако немају шта.

Кад су истине о историјском животу и његовим творевинама тако јасне просте – и уверљиве као што су то доктрине рационалистичке, а опет је стварни свет сасвим друкчији, онда то долази са неразумевања, са оскудице уверења. Уверење је по рационализму најмоћнији чинилац у историјском животу. Рационализам наивно верује у моћ уверења. Све је могло и друкчије бити. Ако једном продре и у најдубље масе уверење, све се може изменити, и дотерати, према каквом идеалном плану, дакле ако се увери, обавести. Ако то стоји у истини, онда нема ни трага од историјске нужности, могућности и немогућности. На што је морао онда европски свет скоро читавих 10 векова провести у средњовековном мраку и „с каквим су правом крсташи освајали Палестину” гневно се пита Ротек, тип рационалистичких историка, онај исти Ротек, који је сумњао у културну подобност Словена. Историјска нужност постаје овде правдање историјских злочина. Цела прошлост чини се као систем лажи, сплетака и сметњи да светлост здравог разума продре у непросвећену масу, на чији се рачун све то врши. Таква се чини прошлост крајњим демократским рационалистима. А рационалистичким реакционарима се опет чини садашњост делом демонске агитације демагога и крајњих елемената, као да она није резултат оне исте прошлости, коју они обожавају. Рационализам не може да разуме прошлост, а [121] стога ни садашњост, као ни историјски живот уопште. Он прецењује моћ уверења, а потцењује историјску нужност. По њему он се канда могао проблем историје слободним плебисцитом да реши за свагда! Доктрине рационалистичке још могу имати вредност као регулативни принципи, као идеали, којима се може тежити, али као политичка и социјална уверења оне су некритичне и бесмислене.

На сасвим другом земљишту стоји његов противник. Историзам схвата све као процес, као низ промена у времену и простору, као нешто што постаје, бива, а не као стално непроменљиво, дакле да је све у току, у развићу, да једна фаза замењује другу итд. Време и простор, то су категорије историјског мишљења, а еволуција искључиво његов принцип. Све је дакле у процесу, у развићу. А развиће је бескрајни низ

стања – мена, која се једно за другим нижу, једно друго условљавају, једно се од другог разликују. Све је овде – у исти мах и узрок и дејство – дејство оне мене, која је пред њоме, а узрок оној, која је за њоме. Моменти процеса не могу се својевољно замишљати и груписати, јер мене су стања развића повезана узрочном везом, једно из другог истичу. Све дакле има своју не апсолутну већ релативну вредност – колико доприноси развићу целине уколико је и оно један беоцуг у ланцу, који представља повезане ступње развића. Ниједна се од мена не може издвојити, ниједна се не може ишчупати а да се тиме цео низ развића не поремети. Код оваквог схватања нема апсолутних вредности, ни апсолутних облика.

У овако схваћеном историјском животу, као процесу, историјски догађаји се никад не понављају у истоветном свом облику. У историјском свету појава не бива као у области природних појава да исти узроци чине иста дејства, јер овде и нема истих узрока. Догађаји историјски не понављају се никада, већ само слични. Кад се слични узроци јаве, настају и слична дејства. Кад анархија узме маха онда неминовно овлада људима осећање потребе личне сигурности, жеља за редом и миром потискује све остале на друго место – и тражи се чврста рука, јер је и деспотизам једног мање зло но деспотизам свих. Али да ли ће та реакција после угушене [122] анархије унети облик империје, као оно после грађанских ратова у Риму, или облик апсолутизма, после феудалне анархије, или Наполеоновог деспотизма после терора револуционарног – то се не може предвидети, не може математичном тачношћу одредити.

Стога се историјски догађаји не понављају, што сваки од њих има донекле своју индивидуалност, што историја увек ново има да забележи (иако не сасвим ново) – даје маха противницима историзма да му поричу научни карактер. Историјски догађаји не знају за подређеност, већ само за приређеност – и они се до сада нису могли свести на опште законе. Но у одбрану научног карактера историзма говори његов велики припцип – еволуција. Овом се принципу не може бар порећи велики научни значај његов, као и то да се свакој еволуцији може одредити темпо, општи облици и правац, општи и посебни закони, дакле који казују како у историји бива *eadem sed aliter* (исто али мало друкчије), оно што Шопенхауер тражи од ње па да јој призна научну вредност. Отишли бисмо на сасвим другу тему упуштајући се у одбрану историје од овог сумњичења. Поменуо сам је пак стога што противници историзма у овоме виде слабу страну његову – а и ради потпуне карактеристике његове.

Консеквенце историзма су дијаметрално супротне рационалистичким.

Гледајући на историјски живот с овог гледишта, као на процес, развиће, добијамо сасвим другу слику његову. Ценећи релативну вредност сваке мене развића и признајући немогућност да се могу апстраховати, као да их није ни било, те да се могу самовољно ма којом заменити, ми долазимо до великих принципа – историјске нужности и историјске објективности. Признавајући историјску нужност, ми смо у исти мах и објективни. Историја тада постаје судија света – по речима Гетеовим *Weltgeschichte ist Weltgericht*. Али тај је суд објективан не уносимо у њу већ спремљена предуверења, према којима ценимо историјски живот. Баш објективно излажући догађаје по историјској нужности, дакле по њиховој каузалној вези, ми уједно оцењујемо и вредност појединих епоха и личности, видимо путеве којима је лутало човечанство а и којим [123] иде поуздано у прогресу. Историја света другачије нам се показује. За нас тада није средњи век – век заблуде, мрака, предрасуда, осуда није једина оцена његове вредности: папство није систем лажи, а органи његови – само угњетачи слободне мисли. Не, ми у средњем веку гледамо нужну мену детињства европског друштва – где су на свом месту и мистерије и моћ лаковерја. Свемоћ цркве била је историјска потреба, јер је она могла да утиче благодетно на варварска племена германска, на припитомљење њихово, да их што пре оспособи за културу, као и да их одржи у великој културној заједници. Само после заблуда средњевековних могла је доћи тежња за истином, после следе вере – истина. У апсолутизму XVIII века не гледамо одвратан деспотизам, отимање права народних итд. већ потребу времена да се обузда моћ аристократије, да се створи држава у модерном смислу место феудалне анархије. А демократски покрет, који је захватио сваки кутић модерног европског друштва није такође фикс-идеја врелих глава демагошких и несавесних агитатора, већ потреба времена. Национална идеја без идеје слободе не може се замислити – а она је идеја водиља нашег века.

Оцењујући све са гледишта историјске нужности ми постајемо објективни, правични према свакоме, одмеравајући све према заслуги и према улози коју је имало. Ми смо готови да одамо заслугу и таквим појавама, које се на први некритичан поглед чине бесмислене. Ја вас упућујем на ону главу из Тенове прве књиге, у којој је узео у заштиту такве појаве од критике здравог разума, из које ћете видети протеусову [sic!] природу ист. живота и његових творевина, како, по речима

његовим, баш исти разум узима облик апсурдних предрасуда — колико је и у њима разума, и колико су *raison d'être* и оне имале.

Истина је пак и то да се често с историзмом чини злоупотреба, да се често хоће у инвентар историјске нужности да уведу простачки зачини и заблуде да је онда све што је било и морало бити, па дакле да је и оправдано. Често пута пак стога што коректура времена не дође одмах покушаји моменталог успеха, сматрају као историјска нужност. Но време [124] коригује заблуде. Оно што је историјска нужност не може имати тренутног већ трајног успеха, не захвата површину живота, већ ширине и дубине његове. Није дакле тешко наћи коректив заблудама о историјској нужности и онда кад хоће да се ова злоупотреби. Победа крајњих демократа фракције Кромвелове и њених идеја у Енглеској револуцији није била историјска нужност. Сам Кромвел хтео је рестаурирати оно што је пређе срушио имајући у томе да се бори баш са својим дотадашњим начелним при- јатељима. И чим је њега нестало, нестало је и владавине крајњих елемената, тако, да је рестаурација краљевства била сасвим природна и логична, у духу историјске нужности, јер циљ целог покрета – револуције – била је: не срушити установу краљевства, већ сузбити апсолутизам. Друга империја, онаква каква је била и онако како је постала није била историјска потреба – што је ускоро и време показало. –

Свака је историја донекле критика – пошто излаже како је то било како се лутало, каквих је и колико покушаја било да се убрза процес развића или задржи и скрене на сасвим други пут. За сваку је дисциплину историја њезина од великог значаја. Она посленицама те науке отвара критички поглед проширује хоризонт и даје импулса за нове идеје, нове плодне радове. Историзам уопште оштри критички дух и отвара нам дубљи и шири поглед на свет.

Али нису само ова логичка корист – критицизам и објективно су- ђење једине добити од разумевања историјске нужности која неминовно потиче, као што видесмо из самог принципа историјског већ имамо још једну много већу. То је практична страна, нераздвојна од појма историјске нужности. Ја мислим тиме на значај историје по политичко васпитање. Истина да она не врши свој утицај на политичко васпитање у неком нарочитом облику и нарочитим избором својих максима и принципа³, већ та заслуга нема за њу у самом је принципу

³ Über politische Bildung – gehalten von Adolf Exner, Wien, 1891.

историјске нужности једно с другим иду паралелно да је немогуће говорити о његовој вредности, а не истаћи ову страну. [125]

Као дисциплина, која се бави човеком у прошлости и то човеком у његову друштвеном агрегату, историја је најмоћнији чинилац у политичком васпитању. То је њена практична вредност – њена утилитаристичка страна. Јер за свако темељно политичко образовање – неминовно је потребно бити правичан према прошлости умети ценити вредност и значај појединих епоха и историјских личности, моћи их дакле разумети. Оскудица политичког васпитања документује се баш тиме потцењивањем прошлости а прецењивањем садашњости⁴. Садашњост се чини да се апсолутно разликује од прошлости, да су једна од друге апсолутно независне. Осуђује се прошлост, папство, средњовековно ропство, феудализам итд. јер се не разумеју, јер се не увиђа да су били историјска нужност. Нарочито наше доба, доба паре и електрицитета (стара фраза већ), може да нас заведе да прецењујемо све културне напретке и да игноришемо прошлост. Железница и телеграф доиста су велики проналасци, али су куд и камо већи кола и ватра! Какву је огромну културну услугу учинила ватра, колико баш томе проналаску имамо да захвалимо – индиректно што се дошло до ових данашњих! Но својим културним последицама – а то је једна критерија – куд и камо су значајнији од данашњих. Ко се поноси садашњошћу, а не одаје заслужену пошту прошлости, тај не увиђа колико јој дугујемо, каквим смо везама за њу везани, и колико је њених елемената активних још у времену, у коме живимо. Не разуме се значај историјског момента, нити се поимају оне енергије, из којих су никле поједине политичке чињенице, као ни јачина ни правац њихов. Садашњост тада се чини као да је сама од себе никла. Али и у историји не бива из ничега нешто и закон о одржању и променама енергије важи тако исто и у историјском свету⁵. Историјске енергије узимаху овај или онај облик политичких и друштвених чињеница, али нити нестају нити ничу нове. Оне продужују своју активност из прошлости и у садашњост иако под другим обликом. Они који не знају за све то, који не разумеју прошлост не [126] разумеју ни садашњост нити могу да антиципирају најближу будућност. Они живе само у садашњости – са необично слабом моћи рефлексије. „Што је разум индивидуи, то је историја човечанству” – по речима великог

⁴ Ibidem 18.

⁵ Ibidem 17.

филозофа модерног песимизма Шопенхауера, који признаје огроман практички значај историје иако јој пориче научни карактер.

Поред разумевања прошлости и њеног значаја за садашњост, други елемент политичког васпитања је способност увидети историјску нужност и историјску могућност и немогућност. Ко познаје и разуме прошлост, тај је морао увидети да промене у друштвеном и политичком животу зависе од затечених чињеница и да оне из њих ничу и да после на њих утичу. Не може се све затечено збрисати и сасвим изнова почињати нов живот. Кад се овако уочи узрочна веза између прошлости и садашњости, између чињеница, које су узроци и промена политичких и друштвених које су последице, онда се разуме садашњост и може антиципирати блиска будућност, онда се увиђа историјска нужност и историјска могућност. То је најјача страна политичког васпитања. А и прави државник познаје се по јакој и развијеној свести о нужном и могућем у државном животу, по моћном инстинкту за неодољиво и остварљиво.

Овај инстинкт нужног и могућег главна је одлика историзма самог. У њему се огледа и суштина историјског гледишта да је све – процес, развиће. С временом везан је и појам релативности и нужности, а с простором да на разним тачкама његовим општи процес добија своју локалну боју. Ми не падамо тада у грешку да наше идеје не сматрамо као апсолутне, да потребе и творевине нашега времена оглашујемо за вечите, нити да истовремено процес мора бити свуда или већ да има и свој локални карактер. Све има своје место и своје време – то је велика историјска истина. Ми – стојећи на овоме земљишту – појимамо и разумемо многостручност историјског живота. И не заборављајући многостраност и променљивост историјских појава, као и то да се облици живота једне доцније мене не могу пренети на живот из какве раније мене, или обратно, већ да је њихова сукцесија узрочном везом утврђена, ми, долазећи тако до идеје историјске нужности, тек онда [127] можемо разумевати садашњост и потребе нашег времена, и делити могућност од сањарија, стварно поимање политичких и друштвених прилика од идеологије. Тада при јакој свести о историјској нужности, немогући су бесмислени огледи као што је нпр. покушај да се на турски живот пресади енглеска уставност, каква се иронија историје доиста и збила у Цариграду, или рецимо покушаји Карла I и Јакова II да се енглески демократски живот укљешти у стеге апсолутизма. На један народ, који се не осећа незадовољним под деспотизмом, калемити демократске форме апсурдно је, као и демократски народ кушати

апсолутизмом. Време казни и један и други покушај, први анархијом, други – револуцијом.

Поимање историјске нужности води на праву стазу историјског развића, мирним, али сталним и сигурним темпом. Реформе и еволуција су обележје таквог историјског живота, а не преврати и застоји. Леп пример појимања историјске нужности нуди нам енглеска историја, нарочито новија. Либералне реформе из прве половине нашег века везане су за име не каквога виговца, него баш торијевца Пила који је против предрасуда и принципа своје странке извео: парламентарну реформу, еманципацију католика (1829) и укинуо злогласни бил о жити. А такозвано социјално законодавство неких модерних држава – опет по угледу на Енглеску доказ је да се у њима хоће да води рачуна о потреби времена, да се тежи да се велики друштвени покрет реформама уведе у миран колосек еволуције, а не равнодушним *laissez faire* или насилним мерама учинити да се изметне у револуцију. Ово модерно социјално законодавство пример је концесије (истина мале), коју чине *beati possidentes* историјској нужности. А то је и доказ да се нешто и хтело научити из историје.

После свега овога што смо рекли о историјској нужности поред свих огромних вредности за живот, чинило би се да историзам ипак стоји под једном сумњом – да развија опортунитет, да ограничава иницијативу, да може да нас учини пасивним посматрачима, уместо активним радницима. Етичка његова вредност, била би дакле знатно мања од практичне корист од њега за друштво стајала би у несразмери према [128] штети по личност. То му бар пребацује духовити, али парадоксални Ниче. Историјско васпитање, по њему, слаби личност износећи јој пред очи непрестанце прошлост: *Seht das Grosse ist schom da!* „Гле! Велика дела су већ ту, пре тебе, шта за тебе онда остаје? Зар можеш ти и после ових дела да помишљаш на твоја велика дела!” Тако по њему историзам довикује [sic!] личности. Гледајући на прошлост, људи се осећају као последње генерација, живи у вери да је човечанство већ старо – да су они већ епигони. Историја убија иницијативу, самопоуздање, јер за свако делање треба смети заборавити на прошлост и веровати у своју свемоћ⁶.

У истини је пре обротно. Баш последње генерације осећају се да су надмоћније од оних пре њих, самопоуздање је јаче, јер је садашњост са-

⁶ Friedrich Nietzsche, *Unzeitgemässe Zeitbetrachtungen* I Band, Zweites Stück –

вршенија фаза од ма које из прошлости. Баш савременици железнице и телеграфа пате пре од оптимистичког него ли песимистичког схватања и садашњости и будућности. Историзам не ствара истина Übermensche-е Ничеове и човека Икарове природе да лети по бескрајним регионима, али и да плаћа главом, кад му се крила од сунца отопа, људе, чији полет нађе у историјској нужности своје бране о које се скрха. И у границама историјске могућности имају и сувише маха за своју акцију баш и велике, генијалне личности, а не само епигони, маха не само за опортунитет но и за енергично велико делање.

Господо, ја сам вам изнео само бледу скицу историзма. која је далеко од тога да буде потпуна слика, изнео сам главно обележје његово и значај његов по живот. Многе стране његове, многе везе са другим принципима – ја нисам ни додирнуо. Узан оквир једног предавања не допушта ми то. Хтео сам само да вас, ма и површно, упознам са гледиштем, које данас влада у друштвеним наукама, а с кога ћемо и ми гледати појаве, којима се наша наука бави. У току даљих предавања, ми ћемо у заједничком раду, имати прилике да попунимо слику, да се у конкретним примерима упознамо детаљније с њиме а уједно и са принципима који су са њиме у вези.

Примљено/Received: 1. 12. 2024.
Прихваћено/Accepted: 2. 12. 2024.